

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ VƏ ŞİMALİ AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATI PROBLEMİ ÜZRƏ ƏSAS MƏNBƏLƏR

RƏNA ƏSƏDOVA

*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Tarix İnstitutu,
Azərbaycan Universiteti,
ORCID: 0000-0002-0310-6201*

E-mail: rena-beyler@gmail.com

Birinci Dünya müharibəsinin Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri problemi Vətən tarixində önəmli yer tutur. Ona görə də həm Sovet dövründə, həm də müstəqilliyin bərpasından sonra bu elmi problemin müxtəlif aspektləri tədqiqat predmeti olmuşdur [1]. Həmin əsərlərdə çoxlu sayda müxtəlif xarakterli ilkin mənbələr elmi dövriyyəyə gətirilmişdir. Təqdim edilən məqalədə Birinci Dünya müharibəsinin Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri mövzusu üzrə mənbələri üç qrupa bölərək araşdırmaq məqsəduyğun sayılmışdır: müxtəlif zamanlarda nəşr olunmuş sənəd topluları, arxiv fondlarında saxlanan sənədlər, dövrü mətbuat materialları. Müharibə və onun sosial-iqtisadi həyatda yaratdığı dəyişikliklər haqqında tədqiqatların əsas mənbə bazasını təşkil edən bu materiallar böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu, bir-birindən fərqli mənbələrdən götürülmüş və müxtəlif xarakterli sənəd və materialların kompleks şəkildə tədqiqata cəlb edilməsi mövzusunun bütövlükdə və tam şəkildə tədqiq edilməsinə imkan verir.

Müharibənin iqtisadiyyata, döyüşən ordunun təchizatına, əhalinin həyat şəraitinə təsiri, hakimiyyət orqanlarının bununla bağlı qərar və sərəncamları haqqında olan mənbələrin əhəmiyyətli bir hissəsi müharibə dövründə və sonrakı illərdə sənəd topluları şəklində nəşr olunmuşdur. Onların içərisində Rusiya dövlətinin müharibə dövrü tələblərinə uyğun olaraq sənaye müəssisələrinin, dəmir yolu nəqliyyatının işini yenidən qurmaq, cəbhənin ehtiyaclarını ödəmək üçün əsas qərarların qəbul edildiyi "Dövlətin müdafiəsi üzrə Xüsusi Müşavirənin jurnalları" adlı üç cilddən ibarət toplular [2] xüsusilə böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu toplularda dərc edilmiş sənəd və materiallarda həm Rusiya imperiyası miqyasında, həm də Qafqazda, o cümlədən Şimali Azərbaycanda müharibənin doğurduğu mürəkkəb problemləri həll etmək üçün ali hakimiyyət nümayəndələrinin iştirakı ilə görülən tədbirlər, xüsusən döyüşən ordunun silah, döyüş sursatı, yanacaq, paltar və s. zəruri məhsullarla təchizi, iri şəhərlərin və sənaye rayonlarının yana-

caq və ərzaqla təmin olunması, dəmir yolu ilə yük daşımaların qaydaya salınması üçün atılan addımlar haqqında çox mühüm məlumatlar əks olunmuşdur.

Dövlətin müdafiəsi üzrə Xüsusi Müşavirənin jurnalları – Rusiyada Birinci Dünya müharibəsi zamanı yaradılmış ən yüksək hərbi-tənzimləyici orqanın iqtisadiyyatın səfərbər edilməsi və hərbişədirilməsi sahəsində verdiyi qərar və göstərişlərin əks olunduğu çox qiymətli mənbələrdir. Xüsusi Müşavirənin jurnallarının səhifələrində müharibə dövründə imperiya üçün taleyüklü məsələlərin müzakirəsi və onlarla bağlı ali hakimiyyətin verdiyi qərarlardan bəhs edilmişdir. Xüsusi Müşavirənin iclaslarında Rusiyanın hakim dairələri tərəfindən ölkənin bütün ehtiyatlarının hərbi ehtiyaclar üçün səfərbər edilməsi tədbirlərinə dair çoxlu materiallar var, onlar Rusiyanın iqtisadi vəziyyətinin ən mühüm problemlərini: sənayenin, nəqliyyatın, maliyyənin, ərzaq məsələlərinin vəziyyətini, ölkədə artan iqtisadi və siyasi böhranı əks etdirir.

Bu tipli digər çox mühüm sənədlər toplusu Rusiya hökumətinin müharibə dövründə qəbul etdiyi qərar və sərəncamların ardıcıl çap olunduğu külliyyatlardır [3]. Hökumətin hərbi səfərbərlik, cəbhəarxası işlərə müsəlman xalqların cəlb edilməsi, vergi və rüsumların artırılması haqqında rəsmi qərar və sərəncamları, digər normativ sənədləri bu külliyyatlarda cəmlənmişdir.

Rusiya imperiyası miqyasında XX əsrin əvvəlində, o cümlədən Birinci dünya müharibəsi ərəfində və dövründə metallurgiya və neft sənayesində inhisarçı birliklərin vəziyyətinə həsr olunmuş sənəd toplularında [4,5,6] metal və yanacaq istehsalında baş verən dəyişikliklər haqqında qiymətli məlumatlar toplanmışdır. XX əsrin ilk onilliklərində Rusiya imperiyasında metallurgiya və neft sənayesində inhisar birliklərinin fəaliyyətinə, inhisar birlikləri ilə bağlı dövlət siyasətinə, mövcud inhisar birliklərində xarici kapitalın mövqeyi və təsir gücü məsələlərinə həsr edilmiş monoqrafiya [7,8,9] və məqalələrdə

[10,11,12,13] də çoxlu sayda faktik material və statistik göstəricilər elmi dövriyyəyə gətirilmişdir.

Bu baxımdan, görkəmli Azərbaycan tarixçisi S.Əliyarovun Birinci Dünya müharibəsi dövründə Şimali Azərbaycanda neft inhisarları mövzusunda həsr olunmuş fundamental monoqrafiyası xüsusi qeyd edilməlidir. Bu əsərdə müharibə başladıqdan sonra neft inhisarlarının fəaliyyətindəki önəmli dəyişikliklər, dövlətin neft məhsulları istehsalını tənzimləmək cəhdləri diqqətlə araşdırılmış, böyük həcmdə statistik göstəricilər tədqiqat prosesinə cəlb olunmuşdur. Gürcü alimi N.Nanıtəşvilinin Cənubi Qafqazda Almaniya kapitalının təmsilçisi “Simens və Qalske” şirkətinin XIX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq 1917-ci ilədək fəaliyyətini əks etdirən monoqrafiyası mis istehsalında Qafqaz regionunun imperiya miqyasında mövqeyini aydınlaşdırmaq baxımından statistik məlumatlarla zəngindir.

Rus sovet tədqiqatçısı V.Laveriçevin Birinci dünya müharibəsi illərində Rusiya hakimiyyət orqanlarının hərbi sənayeni tənzimləmək tədbirlərinə həsr edilmiş məqaləsi [14] də diqqətəlayiqdir. Müəllif cəbhənin ehtiyaclarını qarşılamaq üçün hərbi təyinatlı məhsullar istehsal edən müəssisələrin fəaliyyətinə dair xeyli sayda faktik materialdan yararlanmışdır. Bu məlumatlar bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda hərbi məhsul istehsalı haqqında da müqayisəli təhlil aparmaq üçün qiymətlidir.

Birinci dünya müharibəsi ərəfəsi və dövründə Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatında baş verən dəyişiklikləri izləmək üçün Bakı [15], Yelizavetpol (Gəncə) [16] və İrəvan [17] quberniyalarının, Dağıstan vilayətinin [18] illər üzrə şərhləri – icmalları zəngin faktik materiallara, statistik göstəricilərə malikdir. Bu materiallar müharibə illərində ayrı-ayrı taxıl bitkiləri və texniki bitkilər üzrə əkin sahələrinin, məhsul istehsalının necə dəyişməsi haqqında təsəvvür yaradır.

Cənubi Qafqaz dəmir yolları ilə yükdaşımaları haqqında nəşr olunmuş statistik toplular [19] da müharibə dövründə Cənubi Qafqazdakı, o cümlədən Azərbaycandakı dəmir yolu stansiyaları vasitəsi ilə daxil olan və ixrac edilən yüklərin miqdarının necə dəyişməsi dinamikasını izləməyə imkan vermişdir.

Birinci Dünya müharibəsi dövründə Şimali Azərbaycanın iqtisadi vəziyyəti haqqında çoxlu sayda arxiv materialları da mövcuddur. Onların içərisində Rusiya Federasiyası, Gürcüstan Respublikası və Azərbaycan Respublikası arxivlərinin fondlarında

mühafizə edilən sənəd və materiallar xüsusilə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivinin fondlarında saxlanılan sənədlər haqqında ayrıca bəhs etmək gərəkdir. Bu arxivin Qafqaz canişini dəftərxanası adlı 1 sayılı [20], Bakı quberniya idarəsi adlı 44 sayılı [21], Bakı qubernatorunun dəftərxanası adlı 45 sayılı [22], Bakı Müvəqqəti general-qubernatorunun dəftərxanası adlı 485 sayılı [23], Bakı şəhəri Ərzaq Müşavirəsi dəftərxanası adlı 512 sayılı [24], Yelizavetpol (Gəncə) quberniya idarəsi adlı 61 sayılı [25], Yelizavetpol (Gəncə) qubernatoru dəftərxanası adlı 62 sayılı [26], Bakı-Dağıstan Üzümçülük və Şərabçılıq Komitəsi adlı 287 sayılı [27], Dövlətin müdafiəsi üzrə Xüsusi Müşavirə sədrinin müvəkkili adlı 513 sayılı [28] fondlarında mühafizə edilən sənədlər və materiallar müharibə dövründə Şimali Azərbaycanın iqtisadi vəziyyətini öyrənmək üçün mühüm faktlarla zəngindir. Adlarını çəkdiyimiz fondlardakı faktik məlumatlar müharibə dövründə sənaye istehsalının necə sürətlə azalmasını, kənd təsərrüfatı sahələrində dəyişiklikləri əks etdirir. Bu tip faktlar və rəqəmlər müharibə illərində iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində vəziyyətin dolğun mənzərəsini yaratmağa imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, arxiv fondlarında əsasən müharibənin ilk iki ilinə aid statistik göstəricilər saxlanmışdır. Bunun da səbəbi quberniyalar üzrə hesabatların və şərhlərin arxivlərdə illər üzrə tam şəkildə olmamasıdır. Arxiv fondlarında mühafizə edilən qubernatorların imzaladıqları son rəsmi hesabatlar və şərhlər 1915-ci ilə aiddir. Sonrakı illər üzrə hesabatlar müharibənin son dövründə baş vermiş inqilabi dəyişikliklər, mövcud dövlət idarə strukturlarının ləğv edilməsi, anarxiya və dağıntılarla əlaqədar itirilmişdir və ya heç hazırlanmamışdır.

Mövzunun tədqiqi üçün dövrü mətbuat materialları da böyük əhəmiyyətə malikdir. “Kaspiy” [29], “Bakinskie gubernskie vedomosti” [30], “Yelisavetpolskie gubernskie vedomosti” [31] qəzetlərində, “Kavkazskoye xozyaystvo” [32], “Neftyanoye delo” [33] və digər jurnallarda getmiş materiallar müharibə dövründə iqtisadi vəziyyət, ərzaq təchizatı, dəmir yolları ilə yükdaşımalarla problemləri və s. bu kimi məsələləri araşdırmaq üçün çox gərəkli faktlarla zəngindir. Həm də arxiv fondlarında saxlanılan materiallar, bir qayda olaraq, 1916-cı ilə qədərki faktları əhatə etdiyi üçün, qəzet və jurnallarda dərc edilmiş və müharibənin bütün dövrünü əhatə edən məlumatlar çox dəyərlidir.

“Qafqaz təqvimi” və digər illik məcmuələrin materialları da diqqətdə saxlanmalıdır. Doğrudur, “Qafqaz təqvimi”nin nəşri 1916-cı ildən dayandırılmışdır və sonuncu, 1917-ci il üzrə “Qafqaz təqvimi”ndəki statistik göstəricilər də 1915-ci ilin sonuna aiddir [34, 1917-ci il üçün, statistika şöbəsi]. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində tərtib olunmuş toplulardakı statistik məlumatlar [35, 36, 37, 38, 39, 40, 41] isə tam deyildir, həm də 1916-1917-ci illərə aid statistik göstəricilər azdır və ziddiyyətlidir.

Belə obyektiv çətinliklərə baxmayaraq, müxtəlif xarakterli mənbələrin: nəşr edilmiş sənəd toplularının, arxiv fondlarındakı sənəd və materialların, tarixi ədəbiyyatdan götürülmüş faktların, dövrü mətbuat materiallarının kompleks şəkildə tədqiqata cəlb edilməsi Şimali Azərbaycanda Birinci Dünya müharibəsi dövründə iqtisadiyyatda baş verən prosesləri aydınlaşdırmağa imkan verir.

Açar sözlər: müharibə, Azərbaycan, iqtisadiyyat, arxiv fondları, sənəd topluları, dövrü mətbuat

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

Azərbaycan dilində

1. Əsədova R.B. Birinci Dünya müharibəsinin Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri probleminin tarixşünaslığı // Bakı, “Tarix və onun problemləri” jurnalı, 2023, № 3, s.266-272

Rus dilində

2. Журналы Особого совещания для обсуждения и объединения мероприятий по обороне государства. 1915 год. Публикация. / Ред. кол.: Л.Г. Бескровный (гл. ред.). М.: Институт истории СССР, 1975, 626 с.; Журналы Особого совещания для обсуждения и объединения мероприятий по обороне государства (Особое совещание по обороне государства). 1915–1918 : в 3 т. Т. 3. 1917–1918 / Рос. ист. о-во, Федер. архив. агентство, Рос. гос. военно-ист. архив, Ин-т рос. истории РАН, Рос. полит. энциклопедия, сост. А. П. Корелин, А. С. Грузинов, М. К. Шаццлло. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОС-СПЭН), 2013.

3. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. Отд. I, 1914-1917 гг.

4. Монополии в металлургической промышленности России. 1900-1917. Документы и материалы. М.-Л.: изд-во АН СССР, 1963, 665 с.

5. Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1914-1917. Документы и материалы. Л.: Наука, 1963, 552 с.

6. Монополистический капитал в Северном Азербайджане. Сб. документов. Составитель, автор предисловия и примечаний доц. Э.Б. Мурадалиева. Баку, изд-во Азербайджанского Университета, 1989, 84 с.

7. Алияров С.С. Нефтяные монополии в Азербайджане в период первой мировой войны. Баку: издание АГУ, 1974, 231 с.

8. Маевский И.В. Экономика русской промышленности в условиях первой мировой войны. М., Госполитиздат, 1957, 391 с.

9. Нанитаишвили Н.Л. Германский капитал в Закавказье. Деятельность фирмы «Сименс и Гальске», 1860-1917. Тбилиси: изд-во Тбилисского ун-та, 1982, 378 с.

10. Монополии и иностранный капитал в России. Сб. статей. / Редакция: М.П. Вяткин (отв. ред.). М.-Л.: изд-во АН СССР, 1962, 434 с.

11. Монополии и экономическая политика царизма в конце XIX – начале XX в. Сб. статей. Л.: Наука, 1987, 238 с.

12. Монополистический капитализм в России. Сб. науч. тр. / Ред. кол.: В.И. Бовыкин (отв. ред.) и др. М.: Ин-т истории СССР, 1989, 226 с.

13. Первая мировая война. 1914-1918. Сборник статей. М.: Наука, 1968

14. Лаверычев В.Я. Из истории государственного урегулирования военной экономики России в годы первой мировой войны (1914 г. – февраль 1917 г.). // Первая мировая война. 1914-1918. Сборник статей. М.: Наука, 1968, с.211-226

15. Обзоры Бакинской губернии за 1900-1915 гг.

16. Обзоры Елисаветпольской губернии за 1900-1915 гг.

17. Обзоры Эриванской губернии за 1900-1915 гг.

18. Обзоры Дагестанской области за 1900-1915 гг.

19. Краткие обзоры коммерческой деятельности Закавказских железных дорог по статистическим данным о перевозках пассажиров и грузов за 1901-1916 гг. Тифлис, 1901-1918

20. AR DTA, f.1 – Qafqaz canişini dəftərxanası

21. AR DTA, f.44 – Bakı quberniya idarəsi

22. AR DTA, f.45 – Bakı qubernatorunun dəftərxanası

23. AR DTA, f.485 – *Bakı Müvəqqəti general-qubernatorunun dəftərxanası*

24. AR DTA, f.512 – *Bakı şəhəri Ərzaq Müşavirəsi dəftərxanası*

25. AR DTA, f.61 – *Yelizavetpol (Gəncə) quberniya idarəsi*

26. AR DTA, f.62 – *Yelizavetpol (Gəncə) qubernatorunun dəftərxanası*

27. AR DTA, f.287 – *Bakı-Dağstan Üzümçülük və Şərabçılıq Komitəsi*

28. AR DTA, f.513 – *Dövlətin müdafiəsi üzrə Xüsusi Müşavirə sədrinin müvəkkili*

29. *Каспий, 1914-1917 гг.*

30. *Бакинские губернские ведомости, 1914-1917 гг.*

31. *Елисаветпольские губернские ведомости, 1914-1917 гг.*

32. *Кавказское хозяйство, 1914-1917 гг.*

33. *Нефтяное дело, 1914-1917 гг.*

34. *Кавказские календари на 1914-1917 гг.*

35. *Весь Азербайджан. Адресная и справочная книга на 1924 г. Баку, 1924*

36. *Расцвет экономики Азербайджанской ССР. Баку: изд-во АН Азерб. ССР 1967, 294 с.*

37. *Россия в мировой войне 1914-1918 гг. (в цифрах). М., 1925, 264 с.*

38. *Статистический справочник по Азербайджану на 1926 г. Баку: издание Азербайджанского Центрального Статистического Управления, 1927*

39. *Статистический справочник по аграрному вопросу. / Под. ред. С.А.Клепикова и А.В.Чаянова. Вып.3. Сельское хозяйство 1918-1920 гг. М.: Новая деревня, 1923, 32 с.*

40. *Фабрично-заводская промышленность в период 1913-1918 гг. М., 1926*

41. *Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Документы и материалы. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1957, Ч.1, 692 с.; Ч.2, 665 с.*

Рена Асадова

**ОСНОВНЫЕ ИСТОЧНИКИ ПО
ПРОБЛЕМЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ
ВОЙНЫ И ЭКОНОМИКИ СЕВЕРНОГО
АЗЕРБАЙДЖАНА**

РЕЗЮМЕ:

Существуют многочисленные и разнообразные источники о влиянии Первой мировой войны

на экономику Северного Азербайджана. Некоторые из них издавались сборниками еще в Советское время. Кроме того, большое количество документов и материалов с ценной информацией хранится в архивах Азербайджана, Грузии и России. Страницы периодической печати, издававшиеся во время войны, также содержат интересные сведения, отражающие экономическую ситуацию. Исследованиям этих и других первоисточников посвящена представленная статья.

Ключевые слова: война, Азербайджан, экономика, архивные фонды, сборник документов, периодическая печать.

Rena Asadova

**MAIN SOURCES ON THE PROBLEM
OF THE FIRST WORLD WAR AND THE
ECONOMY OF NORTH AZERBAIJAN
SUMMARY:**

There are numerous and varied sources on the impact of the First World War on the economy of Northern Azerbaijan. Some of them were published in collections back in Soviet times. In addition, a large number of documents and materials with valuable information are stored in the archives of Azerbaijan, Georgia and Russia. The pages of periodicals published during the war also contain interesting information reflecting the economic situation. The presented article is devoted to the study of these and other primary sources.

Key words: war, Azerbaijan, economy, archival funds, collection of documents, periodicals.